

ЎҚУВ ЛУҒАТИ ТУЗИШ ТАҲЛИЛИ

Бабаева Васида Ташпулатовна

*БухДУ Факультетлараро чет тили кафедраси
катта ўқитувчиси*

Шарипова Гулшан

БухДУ Факультетлараро чет тили кафедраси ўқитувчиси

Жаҳон лексикографияси тарихига эътибор берилса, ўқув луғатларини тузиш, мазкур соҳа бўйича илмий тадқиқотлар олиб бориш 1960 йилдан бошланган бўлса, ҳозиргача катта ютуқларни қўлга киритилгани аён бўлади. П.Н.Денисов, Л.А.Новиков, Н.А.Баскаков, Н.К.Суханов, В.В.Морсков сингари лексикограф олимларнинг ўқув луғатлари бўйича қилган ишлари ибратлидир. Л.В.Шчерба, Х.Касори, А.М.Бабкин, В.А.Берков, А.П.Ступин,

С.Г.Бархударов, В.В.Виноградов, Ю.Н.Караулов, Д.Б.Буранов, А.М.Буший,

М.И.Умархўжаев, Х.М.Тўхтаўжаева ва бошқаларнинг тадқиқотлари ҳам эътиборга моликдир.

Қўйида кўп тилли ўқув луғатчилиги хусусида фикр юритамиз. Ўтган асрнинг 80-йилларидаёқ немисча-ўзбекча ўқув луғатлари яратиш ишлари бошланган бўлиб, бу луғатлар немис тилини ўқитиш ишларида катта хизмат қилди. «Немисча-ўзбекча луғат», «Немисча-ўзбекча ўқув луғат» ва бошқалар. Бу луғатларда 15000 дан 25000 гача сўз ва бирикмалар киритилган бўлиб, уларда кейинги йиллар ичида ўзбек адабиётида мавжуд бўлган ва мактаб ўқувчиларининг ўқиш амалиётида фойдаланиш учун керакли тил бирликлари ўз ифодасини топган. Бундан ташқари «Немисча –ўзбекча грамматик атамалар изоҳли луғати» яратилиб, чоп эттирилди. Грамматик изоҳли луғат республикамиздаги олий таълим ва ўрта мактаб немис тили ўқитувчи ва талабаларига, кенг ўқувчилар оммасига, тилшунослар, таржимонларга мўлжалланган бўлиб 800 га яқин грамматик терминлар икки тилда изоҳланади. Луғатга немис тили назарий ва амалий грамматикасида кенг қўлланадиган терминлар киритилган. Ундан ташқари луғатда немис тили тарихи, роман–герман филологияси, қиёсий типология, умумий тилшунослик фанларига оид ва немис тили грамматикасига алоқаси бўлган умумий терминлар ҳам киритилган. Луғатда грамматик терминларнинг олдин немисча шакли ҳамда уларнинг муқобил вариантлари ва таърифлари қисқа изоҳланиб сўнг уларнинг ўзбекча таржимаси келтирилган. Грамматик терминларнинг родлари *der-m*, *das-n*, *die-f* белгилари орқали кўрсатилиб, улар шу терминни *m*–мужской род, *n*–средний род, *f*–женский родга мансублигини англатади. Бу белгилар оддан олдин қўшиб ўқилади: *der Ablaut*, *das Adverb*, *die Kopula*.

1994 йилда уч тилли «Немисча–русча-ўзбекча луғат» ҳамда «Немисча –русча -ўзбекча фразеологик луғат» лар чоп этилди.

«Немисча –ўзбекча ўқув луғат» ҳар иккала тилга доир бўлган 16 минг сўз ва ибораларни ўз ичига олган. Луғатга киритилган сўз ва ибораларнинг 60 % мактаб ва олий ўқув юрти ҳаёти ўқиш, ўқитиш улардаги ижтимоий ташкилотлар, мактаб ва олий ўқув юрти ислохотлари ва улардан келиб чиқадиган талаб ҳамда вазифалар, спорт, ёшлар ҳаракатлари ишлари ва бошқа шунга ўхшаш масалалар билан боғлиқ. Ўқувчиларга осон бўлиши учун сўзларнинг 90 % га яқини мисоллар билан берилган, аммо бу ҳолатда ҳам «Немисча–ўзбекча луғат»га таянилган, мисоллар ўзгартирилмаган. Мисолсиз, фақат таржимаси берилган сўзлар эса ўқувчиларга қийинчилик туғдирмайди. Китобхоннинг ўзи бемалол улар ёрдамида мисоллар тузиши мумкин. Луғатнинг ҳажм жиҳатдан чегараланганлигидан, сўзларнинг кўчма маънода қўлланиши деярли берилмаган. Аммо ижобий томони деб шуни айтиш мумкинки, немисча–ўзбекча сўз ва ибораларнинг муқобил эквивалентларини танлаб олишга алоҳида эътибор берилган. Баъзи бир сўзларнинг маъносини кенгроқ очиб бериш мақсадида ҳар иккала тилда ҳам уларнинг бир неча вариантлари берилган.

«Немисча –ўзбекча луғат» кенг кўламли бўлиб, у «Немисча –ўзбекча ўқув луғат»ига бевосита таъсир кўрсатган. Унинг матн чегара структураси айнан қуйида айтиб ўтиладиган элементларни ўз ичига олади.

Отлар алмашинадиган жой ва сўнги жой.

Алмаштириладиган отлар бевосита қуйидаги текст конструкциясидан иборат.

- Сарлавҳа жой
- Орқага қайтиш саҳифа
- муқаддима
- фойдаланиш кўрсатмалари
- кирилл алфавитининг талаффузи учун жадвал

Сўнги қатор бевосита қуйидагиларни ўз ичига олади:

- Алфавит тарзида «Географик номлар».
- Кучли ва нотўғри тусланадиган феъллар жадвали.
- Фойдаланилган луғат китоблар рўйхати.

Алфавит тарзида сўзлар чап томондан қўйилган. Биринчи сўз типография белгиси « ~ » билан боғланади. Бу мисол тарзида пойма-пой берилган.

Preis *m* 1. нарх, наво 2. мукофот, соврин

~**bestimmung** *f* баҳолаш, нарх қўйиш

~**erhöhung** *f* нархнинг кўтарилиши

~**ermäßigung** *f* нархнинг пасайиши

~**kontrolle** *f* нархни назорат қилиш

Preispolitik *f* нарх – наво сиёсати

Preistreiber *m* олиб сотар, чайқовчи

Бу ерда қўйиладиган савол шундайки: Нима учун «**Preispolitik**» ва «**Preistreiber**» сўзлари ярим сўз ~ **politik** ва ~ **treiber** шаклида эмас тўла сўз

сифатида берилляпти. Сўзларни қўшишда тез-тез хатоликларга йўл қўйилган. Солиштириб кўрамиз.

Pflaume *f* бот. олхўри

~ **baum** *m* олхўри дарахти

~ **kern** *m* олхўри данаги

~ **kompott** *n* олхўри компоти [1:144]

Учала сўз қўшилишида ҳам масалан: ~ **n baum** тушиб қолган.

Худди шундай хатолар «Немисча –ўзбекча ўқув луғати» да [2:206] кўриш мумкин. «Немисча –ўзбекча луғат»да ҳозирги замон немис тили лексик бирликларига 7 % (ҳаттоки ундан ҳам юқориқроқ 10%) эътибор қаратилган. Барча отларда турланиш белгиси ёки турланиш намуна белгиси кўрсатиб берувчи восита сифатидаги белгилар тушиб қолган. Ўзбек тилида бирлик ва кўплик учун фақат битта турланиш системаси бўлгани немис тилини ўрганаётган талабага отларнинг турланиши қийинчилик олиб келади. Яна шуни айтиб ўтиш жоизки, ушбу луғатда феълларнинг қабул қилинган (кучли ва кучсиз) морфологик классификацияси эмас, балки синтактик классификацияси кўпгина феълларда (ўтимли ва ўтимсизлик белгилари) тушиб қолган.

Ижобий томондан қайд этилганда ушбу «Немисча –ўзбекча луғат»да предлоглар ва уларнинг бошқаруви кетма-кет жойлаштирилганлиги «Немисча –ўзбекча ўқув луғати»га қараганда нисбатан тўғри берилган. Аммо фразеологизмлар кам берилган, мисоллар аралаштириб юборилган ва таҳлил этилмаган ҳамда кўрсатилмаган.

Маълумки, Ўзбекистон немис тилини чет тили сифатида ўрганадиган мамлакатлар орасида етакчи ўринни эгаллайди. Немис тилини ўрганадиганлар сони жиҳатдан Ўзбекистон Россия, Украина, Полшадан кейин тўртинчи ўринни эгаллайди. Луғатшунослик соҳасида эса, тан олиш лозимки, мақтовга сазавор ютуқларга эришилмаган. Ўзбек германистикасида эса бир қатор ўз ечимини кутаётган муаммолар йиғилиб қолган. Афсуски, ҳозир ҳам изланишлар кам. Бизнинг назаримизда 50 минг ва ундан ортиқ сўзни ўзида жамлаган «Немисча - ўзбекча луғат», «Ўзбекча – немисча луғат» яратиш вақти келди. Бундан ташқари ҳар икки тилга оид турли соҳа луғатлари, атамашунослик луғатлари ва электрон луғатлар яратиш давр талабига айланган. Бунинг учун салоҳиятли мутахассислар ҳам, иқтидорли ёшлар ҳам, имкониятлар ҳам етарли. Ушбу имкониятлардан самарали фойдаланиш ва замонавий луғатлар яратишга ҳисса қўшиш барчамизнинг вазифамиздир.

Фойдаланилган адабиётлар:

1.Беняминов Я.Р.Мирсоатов Т.З.,Саидов.С.С.Рустамбекова М. Р. «Немисча – ўзбекча луғат»,- Т.: Ўқитувчи, 1985.-248 б.

2.Беняминов Я.Р.,Саидов С.С., «Немисча–ўзбекча ўқув луғат»,- Т.: Ўқитувчи, 1991.- 396 б.

3.Мирсоатов Т.З., Сатторо .М. «Немисча –ўзбекча грамматик атамалар изоҳли луғати», - Т.: Ўқитувчи, 1992 – 150 б.

4.Рашидова Д.,Ҳасанчанова.С.,Т.А. Юркова «Немисча–русча- ўзбекча луғат»,- Т.: «Қомуслар бош таҳририяти»,1994 -284 б.

5. Умархўжаев М.Назаров. Қ. «Немисча –русча - ўзбекча фразеологик луғат» - Т.: Ўқитувчи ,1994 -356 б.